

У 2011 р. в Академії адвокатури України стартував новий науковий проект «У колі учнів», яким передбачається проведення низки заходів, що відбуватимуться у контексті ювілейних подій, присвячених 15-й річниці її створення. Логотипом цього проекту стала яблуня і яблуко (яке, як добре відомо з повсякденної практики, падає недалеко), а девізом – знаменита латинська сентенція «Коріння наук гірке, але плоди – солодкі». Ця символіка відбиває основну мету та спрямованість проекту: зібрати за одним круглим столом учителів і учнів, учнів, які вже і в свою чергу стали вчителями. Це сприятиме консолідації наукових шкіл, спадкоємності правових досліджень і, зрештою, стимулюватиме доктринальну синтетичність української юридичної науки.

У першу чергу – це зустрічі на рівні дружнього і творчого обміну думками професорів Академії – фундаторів наукових шкіл – академіка В.Г. Гончаренка, д.ю.н. З.В. Ромовської, д.ю.н. Є.В. Фесенка – зі своїми численними учнями і послідовниками. Ці зустрічі проводитимуться у форматі конференції: плануються короткі виступи учасників з науковими повідомленнями і розповіді кожного про свій науковий шлях та плани на майбутнє. Подані учасниками кожної такої зустрічі матеріали будуть опубліковані у наукових фахових виданнях Академії адвокатури, а згодом окремим виданням вийде підсумкова збірка праць науковців, що взяли участь у проекті.

К.В. БЄЛЯЄВА,
аспірантка
(Академія адвокатури України)
(Науковий керівник професор В.Г. Гончаренко)

ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ НЕВЕРБАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ СУБ'ЄКТОМ ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА

В широкому розумінні досудове слідство є здійснюваною у відповідності до вимог кримінального законодавства діяльністю слідчого та органу дізнання, спрямованою на збирання, дослідження, оцінку, перевірку та використання доказів, розслідування та попередження злочинів, забезпечення правильного застосування закону, охорону прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб [8, 221]. Крім того, що злочин є складним соціальним явищем, він як протиправна діяльність є актом людської поведінки та включає в себе систему дій та відношень, що складають механізм злочину. Оскільки злочин, в основному, є подією минулого віддаленого чи не дуже часу, судити про нього можна лише за ознаками, що дійшли до слідчого, за якими це минуле можна відтворити, пізнати та дослідити. Тому у вузькому розумінні, тобто відповідно до конкретного злочину, завданнями уповноважених осіб досудового слідства є з'ясування обставин вчиненого злочину: особи обвинуваченого; міри його провини; мотиву злочину; розміру заподіяної шкоди; причини і умови, що сприяли скоєнню злочину та ін., тобто отримання достатнього об'єму інформації для встановлення об'єктивної істини.

Специфіка вчинення злочину, як правило, передбачає залучання багатьох осіб (особа чи особи, що вчинили злочин, потерпілі, очевидці, свідки), які так чи інакше, взаємодіючи з матеріальним середовищем, залишають у ньому різноманітні сліди (рук,

ніг, одягу, знарядь та засобів, використаних при вчиненні злочину, та ін.). Також подія злочину, як і будь-яка дія, маючи в своїй структурі складні психологічні чинники, залишає відбитки у свідомості причетних осіб, що дістали назву сліди пам'яті або ідеальні сліди.

Характеризуючи ідеальні сліди, Р.С. Белкін вказує, що на відміну від матеріальних, вони є більш змістовними, оскільки містять інформацію про такі сторони об'єкта, які не відображаються у матеріальних слідах; отримання інформації з ідеального сліду здійснюється більш простим шляхом ніж з матеріального, а отже, як правило, не потребує спеціальних знань; форми отриманої інформації носять як процесуальний, так і непроцесуальний характер, що дозволяє застосовувати їх як для доказування, так і для інших операцій, наприклад, прогнозування [2, 66]. Виходячи з цього, завданням уповноваженої особи органу досудового слідства є, поряд з виявленням та дослідженням матеріальних слідів, виявити та дослідити сліди ідеальні, тобто психофізіологічні відбитки у свідомості згаданих осіб, що надає слідчій діяльності яскравого комунікативного забарвлення.

Саме тому в плані збору доказової інформації, як зазначає В.П. Бахін, одне із основних місць належить допиту, із всього бюджету часу, виділеного слідчим на проведення слідчих дій, для проведення допиту використовується приблизно 85%,

а для проведення всіх інших слідчих дій біля 15% [1, 4].

Основне питання, яке відмічають як науковці, так і практичні працівники, полягає в тому, що з часом ідеальні сліди, так само як і матеріальні, мають властивість змінюватись або зникати під дією об'єктивних та суб'єктивних факторів. До об'єктивних факторів, що впливають на повноту відтворення, належать зовнішні чинники, які можуть являти собою звукові, візуальні та інші зовнішні подразники. Щодо суб'єктивних факторів, то їх доцільно розглядати в двох аспектах. По-перше, відтворена інформація може бути спотворена несвідомо, тобто з причин, що не підвладні контролю особи. До них слід віднести інтерференцію слідів пам'яті, що виражається у втраті інформації під впливом наступного надходження матеріалу чи помилки, викликані внаслідок конкуренції слідів пам'яті. Згідно з дослідженнями Р. Аткинсона, одна і та ж подія може бути представлена одночасно у кількох структурах пам'яті, а також шляхом різного роду кодів. З одного боку, інформація, яка надходить, може здійснювати вплив на попередню шляхом зміни алгоритмів пошуку, з іншого – інформація, що вже знаходиться в системі пам'яті, є своєрідним каталізатором очікування інформації яка надходить, що впливає на актуалізацію слідів пам'яті [7]. По-друге, спотворення інформації може відбуватись свідомо з метою протидії розслідуванню, що виражається в замовчуванні, тобто в свідомому ненаданні або неповному наданні відомої інформації чи цілковитому свідомому наданні неправдивих даних. З психологічної точки зору надання неправдивої інформації є складним процесом, що, на думку В.А. Образцова та С.Н. Богомолової, включає такі етапи як сприйняття дійсної події; її запам'ятання та осмислення; усвідомлення мети повідомлення неправдивої інформації та наслідків цього дійового акту; опрацювання сприйнятого та створення уявної моделі задуманого надання неправдивої інформації;

утримання в пам'яті моделі неправдивої інформації; побудова моделі її повідомлення у подальшій комунікації [6, 420]. Оскільки процес повідомлення інформації, не залежно від ступеню її правдивості, має не лише вольову, а й досить складну фізіологічну основу, обумовлену зміною емоційних станів особи, він супроводжується зовнішніми формами прояву вираженими у знакових елементах поз і рухів різних частин тіла, за допомогою яких, як і за допомогою слів, структурно оформляються і кодуються думки і почуття, передаються ідеї та емоції.

Як зазначають фахівці, передача інформації лише на 7% відбувається за рахунок вербальних засобів (лише слів), на 38% за рахунок звукових засобів (включаючи тон голосу, інтонацію звуку) та на 55% за рахунок невербальних засобів (безсловесної комунікації). Узагальнюючи дослідження у царині спілкування, вчені прийшли до висновку, що в середньому людина говорить словами тільки протягом 10–15 хвилин в день, а кожне речення триває приблизно 2,5 секунди. Таким чином мовленнєве спілкування у бесіді займає не більше 35%, в той час як за допомогою невербальних засобів спілкування передається більш ніж 65% [9, 9–10].

Окремі рекомендації щодо використання можливостей невербального спілкування в розслідуванні злочинів зустрічаються в роботах Ю.А. Алфьорова, О.Г. Гельманова, В.Е. Горюнова, Л.О. Бегунової, Р.С. Белкіна, О.М. Васильєва, М.І. Єникєєва, А.Ю. Лаговського, О.Л. Луценка, В.О. Образцова, В.Г. Гончеренка, О.Р. Рагінова Т.Ю. Рзаєва та ін. Однак основна проблема полягає в тому, що незважаючи на рекомендації спеціалістів щодо необхідності поглибленого вивчення співробітниками правоохоронних органів невербальної поведінки (наприклад, О.Л. Луценко), суб'єкт досудового слідства, не маючи спеціальних психологічних знань, не може достовірно встановити ні ступінь правдивості наданої інформації

під час спілкування з учасниками процесу, ні причини її спотворення. З одного боку вирішення цієї проблеми пропонується віднайти шляхом систематизації знань про невербальні комунікації в сфері розслідування злочинів та виділення їх у окрему галузь знання. Зокрема, О.Л. Луценко було запропоновано визначення криміналістичної невербалики як міждисциплінарної галузі знань про можливості інтерпретації невербальної інформації, її використання в організаційно-тактичних цілях для отримання достовірних даних, а також розглянуті можливості встановлення достовірності отриманих відомостей з використанням можливостей невербалики у розкритті злочинів [5, 343–361]. З іншого боку, що на нашу думку є більш доцільним, інформацію, отриману шляхом аналізу невербальних реакцій особи відносять до розряду даних, отриманих за рамками процесуальних та непроцесуальних дій або в зв'язку з їх проведенням, що не знайшли з тих чи інших причин документального відображення, що визначає її як орієнтуючу інформацію [4, 92].

Інформація як поняття, пов'язане з об'єктивною властивістю матеріальних об'єктів та явищ (процесів) породжувати множину станів, що за допомогою взаємодії передаються іншим об'єктам та відбиваються в їх структурі, передається від об'єкта до об'єкта в процесі їх взаємодії. Щодо комунікативних ситуацій, йдеться про процес обміну інформацією між людьми з метою визначення проблем та пошуку рішень, регуляції протиріч у взаємодії їх інтересів, який є сукупністю чотирьох елементів: відправника – особи, яка генерує та передає інформацію у відповідності до своїх інтересів; повідомлення – власне самої інформації, закодованої за допомогою знаків та символів; каналу – засобу передачі інформації; отримувача – особи, якій призначена інформація і яка сприймає та інтерпретує її [3, 9].

По-перше, визначальним є той факт, що у комунікативному процесі відправник

та отримувач постійно міняються місцями, що обумовлює обопільний психологічний вплив, у ході якого сторонами застосовуються різноманітні прийоми для визначення ступеня обізнаності опонента.

По-друге, слід визначити поняття кодування, яке, на думку І.П. Яковлева, є способом зв'язку невербальних засобів для вираження значення. Причому, зазначає І.П. Яковлев, деякі невербальні коди, визначені генетикою, мають універсальний характер. Це стосується, скажімо, сигналів загрози та емоційних реакцій, що детерміновані біологічно. Невербальні коди, здатні одночасно передавати різні повідомлення за допомогою обличчя, тіла, голосу та ін. виникають спонтанно, наприклад, викид нервової енергії при почервоначенні обличчя [10].

По-третє, щодо каналу чи то засобу передачі інформації, а у випадку нашого дослідження саме невербальної інформації, його можна визначити як зовнішні прояви психофізіологічних реакцій людини на зміну емоційних станів в процесі спілкування. В.О. Образцов рекомендує під час проведення слідчих дій стежити за реакціями допитуваного, викликаними поставленими запитаннями, за особливостями його поведінки, за тим, як він тримається на допиті, в якому стані знаходиться його одяг [4, 92]. С.Н. Богомолова зазначає, що як тільки людина починає брехати, її тіло мимоволі продукує деякі рухи, за якими вона може бути викрита у брехні. Це пов'язано з тим, що в процесі брехні підсвідомість посиляє нервову енергію, яка проявляє себе у вигляді жесту, що суперечить тому що сказала людина [6, 423]. О.Л. Луценко до основних елементів невербальної поведінки відносить здатність виражати свої думки, почерк; обличчя, очі, руки, інші частини тіла; усі рухи тіла, що виступають інформативними проявами його суті – рухи тіла, гримаси; одяг, його аксесуари (їх вид стан), запахи; рухи, пов'язані з використанням предмета, – ляскання дверима, поскрипування

стільцем, перебирання в руках ручки і т. д. [5, 137]. Фахівці з дослідження невербальних кодів та мов, зокрема І.П. Яковлев, визначають дев'ять невербальних мов: кінесика – рухи тіла, кожен з яких має своє значення; вокаліка – акустичні особливості голосу; фізичні характеристики – форми та розміри тіла, колір волосся; хаптика – доторкання; проксемика – просторове положення; хрономіка – часове сприйняття; артефакти – одяг, прикраси, косметика; ольфактика – запахи; естетика – музика, колір [10]. Однак від суб'єкта досудового слідства неможливо і недоцільно вимагати такого глибинного знання невербальної поведінки. Оцінка сукупності проявів невербальної поведінки особи, за участі якої проводиться та чи інша слідча дія, з метою вибору відповідного варіанту моделі поведінки, який дозволить досягти очікуваного результату від цієї слідчої дії, робиться суб'єктом досудового слідства скоріше на емпіричному рівні і залежить від його суб'єктивного сприйняття отриманої інформації.

Саме суб'єктивне сприйняття та інтерпретація інформації як четверта стадія комунікації надає інформації, отриманій шляхом аналізу невербальних проявів особи, статусу не лише допустимої орієнтуючої а й тактично значимої інформації. Суб'єкт досудового слідства є суб'єктом пізнання – сукупності процесів, процедур та методів отримання знань про явища та закономірності об'єктивного світу. Крім цього процес пізнання включає в себе процес осмислення інформації, співставлення та порівняння її зі встановленими даними, побудови версій. Тут сміливо можна говорити і про інтуїцію, і про логічне мислення, і про життєвий досвід суб'єкта пізнання. Двоєю роль в інтерпретації невербальної поведінки відіграє і ефект першого враження, що становить вплив думки про особу, яка сформувалась у суб'єкта в перші хвилини зустрічі, на подальшу оцінку цієї особи. Незважаючи на те, що на думку науковців перше враження у більшості випадків є більш точним,

оскільки воно є практично довільним через те, що спочатку спрацьовують фізіологічні чинники, тобто зорові, слухові, тактильні та інші рецептори суб'єкта, не можна не враховувати фактор очікування, що є наслідком попереднього сприйняття негативної інформації про особу, який впливає на об'єктивність суджень. Крім того, слід враховувати те, що для правильного розуміння невербальної поведінки необхідно сприймати весь комплекс невербальних мов, який супроводжує спілкування, і ні в якому разі не загострювати увагу на одному чи кількох окремих жестах. Щоб звести ризик подібної помилки до мінімуму, інформацію, отриману шляхом аналізу психофізіологічних реакцій особи на запропоновані подразники, необхідно аналізувати в сукупності з інформацією, отриманою шляхом дослідження матеріальних слідів або інших відомостей, встановлених процесуальним шляхом, що цілком виключає можливість самостійного застосування матеріалу, отриманого в ході спостереження за невербальною поведінкою особи.

Однак неможливість застосування орієнтуючої інформації як прямого доказу аж ніяк не зменшує її практичного значення, про що вдало зазначено в підручнику «Криміналістика» за редакцією В.О. Образцова: «Прийняте на одній інформаційній базі рішення у міру його реалізації дозволяє зібрати нову інформацію і, використовуючи її в комплексі із вже наявними фактичними даними, йти далі шляхом пізнання. Інформація – це повітря а інформаційні процеси – кровonosні судини вказаної діяльності. Чим чистіше, якісніше, насиченіше киснем інформаційні потоки, чим ширше і надійніше інформаційний масив, тим ефективніше йде процес прийняття і реалізації правильних адекватних ситуаціям правових і криміналістичних рішень, що складаються, на всіх стадіях кримінального судочинства, на усьому величезному просторі його полі Куликової битви за інформацію» [4, 90].

Список літератури:

1. *Бахін В.П.* Тактика допиту / В.П. Бахін. – К., 1997. – 64 с.
2. *Белкин Р.С.* Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики / Р.С. Белкин. – М.: Издательство НОРМА, 2001. – 240 с.
3. *Грачев Г.* Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия / Г. Грачев, И. Мельник [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/Grach/index.php
4. Криминалистика / [под ред. В.А. Образцова]. – М.: Юристъ, 1997. – 750 с.
5. *Луценко О.Л.* Невербальные коммуникации при расследовании преступлений : матеріали науково-практичної конференції: у 2-х ч., Сімферополь–Алушта, 19-21 вересня 2002 р / О.А. Луценко. – Сімферополь: Доля, 2002. – Ч. 1. – 268 с.
6. *Образцов В.А.* Криминалистическая психология: учеб. пособие для вузов / В.А. Образцов, С.Н. Богомолова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2002. – 447 с.
7. *Мещеряков Б.* Память / Б. Мещеряков, В. Зинченко // Большой психологический словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/dict/01.php
8. *Тертышник В.М.* Уголовный процесс: [учеб. пособ.] / В.М. Тертышник. – Харьков: Арис, 1999. – 528 с.
9. *Шапарь В.Б.* Как читать человека по лицу, почерку, позе, мимике, жестам / В.Б. Шапарь. – Харьков : Книжный клуб «Клуб семейного досуга», 2010. – 336 с.
10. *Яковлев И.П.* Невербальные коды и языки // Электронный журнал по управлению персоналом [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://hr-land.com/pages/art20081201_19835.html